

ОРАЗГҮЛ НҰРМАҒАМБЕТОВА

**ӨМІР
ӨРНЕКТЕРІ**

Оразгүл
НҰРМАҒАМБЕТОВА

Өмір өрнектері

(ЗЕРТТЕУЛЕР, ЕСТЕЛІКТЕР, ХАТТАР)

ИЗДАТЕЛЬСТВО
COSMOS

ББК 80 г

Н 86

НҰРМАҒАМБЕТОВА О.Ә.

Н 86 ӨМІР **ӨРНЕКТЕРІ** (ЗЕРТТЕУЛЕР, ЕСТЕЛІКТЕР, ХАТТАР).

Баспагерлер: Нұрмағамбетов АА "Издательство "Cosmos" **ЖШС.** —
Астана, 2004. - 436 б.

ISBN 9965-9517-1-3

Бұл кітап - өмірінің ұзақ жылдарын қазақ халық эпосын зерттеуге арнаған белгілі фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Оразгүл Әмірәліқызы Нұрмағамбетованың өзі жоспарлап, бірақ баспаға ұсынуға үлгірмей кеткен еңбегі. Ғалымның кезінде Мәскеуде шығатын "СССР халықтарының эпосы" сериясымен өзі өмір бойы зерттеген "Қобыланды батыр" жырын ғылыми түсініктемелермен шығаруы қазақ эпосының, қазақ ғылымының бүкіл Одаққа танылуына қосылған қомақты үлес болғаны даусыз. Кітапта автордың қызығы мен қиындығы мол ғылым саласында ынтымақтаса жұмыс істеп, қамқорлығын көрген, сондай-ақ өзі қолдау көрсеткен жандар туралы естеліктері, жазысқан хаттары да орын алған.

Кітап әдебиет сүйер қалың оқырманға арналған.

Кітапты баспаға әзірлеген **К. Әлпейісова.**

Н 4601000000
00(05)-04

ББК 80 г

ISBN 9965-9517-1-3

НҰРМАҒАМБЕТОВ А. А., 2004
"Издательство "COSMOS",
баспаға әзірлеу, безендіру, 2004

*«Спи спокойно в могиле
не печалься:
Не говори: «Впустую и напрасно
источал свои я слова!»
Твои слова - слова вождя!
Казахов
молодое поколение
применят их
Во благо лучших намерений».*
(Магжан Жумабаев - Абаю)

От семьи

Писать о книге не стану — оставлю это законное право за профессионалами. Но считаю своим долгом - не сыновним, а гражданским — сказать об авторе. Весной 2003 года Оразгуль Амиралиевны Нурмагамбетовой не стало...

Не сразу осознал утрату. А когда попытался разобраться в случившемся глубже — понял, что потерял дважды. Как внук любимую бабушку, и как ученик Учителя. Горечь утраты близкого человека со временем сглаживается нашим рациональным умом и множеством логических объяснений. Но самое страшное — когда осознаешь, что уходят последние великие люди прошлого своей страны. Да, это прошлое имело много углов, но с такими людьми уходит как будто вся наша страна, ее наследие, ее завоевания. Эти люди — Последние Интеллигенты Старого Казахстана. На смену им идет поколение интеллигенции нового образца, Нового Казахстана.

Оразгуль Амиралиевна — доктор филологических наук, профессор, уникальный ученый, автор действительно редких трудов, которые, надеюсь, по достоинству оценят будущие поколения. Она всю свою жизнь посвятила служению науке. Но науке не во имя науки, а науке — во благо нашего народа, ибо литература, язык, этнология, фольклор — это честь и совесть любой нации, любого уважающего себя государства. В языке нации, как сказал Магжан Жумабаев, как в зеркале, отражается его земля, история, быт, нравы и характер. «...В казахском языке отображается бескрайняя золотая степь, история народа, которая, то спо-

койна как безветренная ночь, то стремительна как вихрь, мгновенные перекочевки в степи, неторопливый, безсуетный характер номада...».

Ее призвание, стезя сильно контрастировали с ее личными качествами. Для всех кто ее знал - это редкой красоты женщина, необычайно мягкий, уравновешенный, жизнелюбивый человек, преданная жена, нежная и любящая мать и бабушка, готовая ради своих близких пойти на все. Удивительно эрудированная, она всегда была прекрасным собеседником, советчиком, другом. В ней удивительным образом сочетались качества восточной женщины и европеизированного интеллигента.

Она всегда верила в достойное будущее нашей страны, беззаветно служила ее народу. Как обычно, только после смерти мы начали осознавать ценность Оразгуль Амিরалиевны, понимать, что ее жизнь должна стать эталоном для будущих поколений. Здесь было все: и слава, и величие, и карьера, — но все это ее ничуть не беспокоило: она служила народу.

До последнего дня она принимала экзамены у студентов, защиты диссертаций и дипломов у соискателей, так как знала, что давать знания, учить высоким материям молодое поколение — сложное, нужное и великое дело.

Оразгуль Амиралиевна все свои труды, включая и этот, посвятила молодому поколению Республики Казахстан - ищущему, дерзающему, прогрессивному.

К сожалению, эта книга вышла уже после смерти Нурмагамбетовой О.А. Но если бы она была жива, она бы искренне поблагодарила всех, кто помог этому труду выйти в свет - в первую очередь детям Сауле, Алме, Адилю, Камал Альпеисовой, ставшей для нашей семьи родным человеком и приложившей много усилий для издания данной книги и, конечно, ее главному другу, помощнику, соратнику - супругу Садыку Хусаиновичу.

С благодарностью,
внук Айбек Нурмагамбетов.

АЛҒЫ СӨЗ

Кеңестік дәуірде қазақ әйелінің қоғамдағы орны салмақтала түсті, олардың жоғары білім алып, мемлекеттік қызметке араласып, ғылым мен білім, өнер салаларында талант-бейімділігін көрсетуге жол ашылды. Ғылымның өр саласында жемісті еңбек еткен қазақ әйелінің шоғыры пайда болды. Сондай қазақ әйелінің бірі - профессор, филология ғылымдарының докторы Оразгүл Әмірәліқызы Нұрмағамбетова жар, ана болумен қатар ұлттық фольклортану ғылымында үлкен із қалдырды. Марқұмның өмірі киелі халық мұрасын жинау, бастыру, зерттеуге қалтқысыз қызмет етудің үлгісі десек артық емес.

Оразгүл Нұрмағамбетова — аса көрнекті халық ақыны Нұрпейіс Байғаниннің шығармашылығы туралы алғашқы әрі бірден-бір толыққанды зерттеу жүргізіп, диссертация қорғаған жан. Соғыс өрті енді ғана сөнген 40-шы жылдардың аяғында ғылымға жаңа қадам басқан жас ізденушіге белгілі ғалым Есмағамбет Ысмайыловтың диссертация тақырыбы етіп жыр өнерінің хас шеберінің шығармаларын нысана етіп белгілеп беруінің өзіндік жауапкершілігі бар еді. Себебі дүниеден өткеніне аз уақыт өткен ауыз өдебиетінің қайнар бұлағы Нұрпейіс туындылары түгенделіп те, жүйеленіп те үлгермеген еді, ақпа ақын туралы айтылған пайымдау, пікірлер, мақалалар болғанымен, өлі арнаулы зерттеуге өзек болмаған — тұғын. Жас ғалым жыр дүлділі хақында жан-жақты мәлімет жинау мақсатымен Ақтөбе өңіріне іс сапарға барып, ақынмен дәм-тұздас болған адамдардан естеліктер жазып алады, газет-журнал тігінділерін ақтарып, мәліметтер мен мөтіндерді тереді, қолжазба қорларын сүзіп, оның жанында хатшылық қызмет атқарған А.Ескендіров, Қ.Шаңғытбаев жазбаларына үніледі. Осындай тиянақты, ыждаһатты еңбек нәтижесінде Н.Байғаниннің саф алтындай сөздерден өрілген өлең-жырлары алғы сөз, түсініктермен кітап болып бірнеше мөрте басылған. 1953 жылы қорғалған кандидаттық диссертациясында жыр майталманының кеңес үкіметі тұсында социалистік рухта жазылған шығармаларының баса талдануы сол кезеңнің талабы еді. Ал Н.Байғанин шығармашылығы, соңғы уақыттағы өдебиетке деген көзқарас, ұғым-түсініктер өзгергендіктен арнайы, қайта зерттелуі, жаңаша бағалануы қажет-ақ, әсіресе, шұрайлы да ауқымды тұсы - **жыр-** дастандары тереңдеп зерделенуді күтіп тұр. **О.Нұрмағамбетова** қазақ халқының қаһармандық эпосы "Қобыланды батыр" жыры туралы ұзақ жылдар бойы

мейлінше жан-жақты тексерулер жүргізіп, **жырдың** хатқа түскен нұсқаларыш тұтас қамти саралап шықты. **Бұрынғы** ғалымдар жырдың 8 нұсқасына иек **артып** жүрсе, ол Алматыдан тыс Ташкент, Орынбор, Мәскеу, Қазаннан табылған беймәлім нұсқаларды **айналымға** қосады. Анықталған 26 нұсқаның **негізінде** жырдың **мотив-сарындарын**, желілерін бажайлайды, салыстырмалы-типологиялық талдаулар жасайды.

Ғалымның табанды ізденісі арқасында жазылған орыс тіліндегі көлемді де кенеулі **монографиялық** кітабы мен **докторлық** диссертациясында **“Қобыланды”** жыры фольклортанушы орыс ғалымдарының озық тәжірибесі, өдістемелік-теориялық жетістіктері тұрғысынан қорытылып, қайта **бағамдалған**. Жырды жырлаушылар мен таратушылар жайында құнды мәліметтер жинақталды, нысанасына әр қырынан келіп, көркемдік-поэтикалық кестесі, жырды дүниеге келтірген уақыт, кейіпкерлердің тарихқа қатысы турасында тұжырым-байламдар жасалды. Зерттеуді А.М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институты ғалымдары, ресми сарапшылар Х.Г.Короглы, Б.П.Кирдан, М.М.Бағызбаевалар жоғары бағалайды.

О.Нұрмағамбетованың көп тер төккен ісі - қазақ эпостарын баспаға дайындауында, ол республикамызда басталған эпостардың ғылыми басылымдарын әзірлеудің ауыртпалығын көтерген адамның бірі.

Оның мұқият, байыпты текстологиялық жұмысының нәтижесінде **“Қобыланды”** бұрын 6490 жол болып басылып жүрсе, оған мыңға тарта жол қосылып, қате тұстары түзетіліп, оқырманмен қайта табысқан. Ғалым **“Қобыландының”** ең көлемді нұсқасы Нұрпейіс Байғанин аузынан хатқа түсірілген қолжазбаны ерінбей-жалықпай машинкаға бастырып, жеке кітап етіп әзірленген еді, өкінішке қарай ол өлі жарық көрген жоқ.

1970 жылдан бастап КСРО Ғалым академиясының Дүниежүзі әдебиеті институты Одақ республикалар ғылым академияларымен **бірігіп** "КСРО халықтары эпосы" сериясын ашып, батырлық жыр үлгілерін екі тілде - ұлт тіліндегі түп мәтінімен қоса орысша аудармаларын ұсынды. Ғалым апамыз Н.В.Кидайш-Покровскаямен **бірігіп**, "Қобыландыны" орысша аудармасы, ғылыми түсініктерімен, алғысөзімен бірге шығарды. Әрине, халық поэзиясының бір түрі - эпосты көркемдік қасиеті, оның ұлттық ерекшелігі, нәрін сақтай отырып басқа тілде сөйлету, оны академиялық ғылыми басылымның талаптарына сай орындау аса күрделі **іс болатын**. Мәскеуде жарық көрген бұл тәржіма қазақ эпосыш сол кездегі Одақ **көлемінде** танытуда, ғылыми **айналымға** кіргізуде үлкен **мәні** болғанын атап өту ләзім.

О.Нұрмағамбетова көп жылдардағы уақытын басшылық, ұйымдастырушылық қызметке жұмсады. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба және текстология бөлімінің меңгерушісі бола жүріп, ауыз әдебиеті үлгілерін жинауды ұйымдастыру, қолжазба сақтауды, картотекаға түсіру, жүйелеу, баспаға дайындау тәрізді бейнетті жұмыстың басы-қасында жүрді. Өзі де ғылыми экспедицияларға қатысты. Тұрмағанбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары т.б. тәрізді ақын қолжазбаларын экспедиция нәтижесінде қорға өкеліп өткізеді. Одақтық көлемдегі мұраны жинау, сақтау мәселелеріне қатысты конференцияларға қатысып ой бөлісті.

Ғылым ордасында фольклортанудың көшін бастаған Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Есмағамбет Ысмайылов тәрізді аға буын өкілдеріне өрі шәкірт, өрі әріптес, Әбділдә Тәжібаев, Мырзабек Дүйсенов, Рахманкүл Бердібаев, Л.М.Әуезова тәрізді қаламгер-ғалымдармен ниеттес, пікірлес болды.

1950 жылдардың ортасынан бастап қазақ әдебиетінің алты томдық тарихын қазақ тілінде дайындау басталды. Осы кезде Тіл және әдебиет институтының фольклор бөлімін басқаратын М.Әуезов аталған іргелі еңбектің ауыз әдебиетіне арналған томына жетекшілік жасайды, томға жауапты және шығарушы редактор ретінде О.Нұрмағамбетова бекітіледі. Аталғандай маңызды шаруаның басы-қасында жүрген ол томның қалай дайындалғандығын М.Әуезов туралы естелігінде әсерлі баяндайды. О.Нұрмағамбетованың Мариям Хакімжанова, Ләйла Мұхтарқызы Әуезова, Бикен Римова жайындағы естеліктері тартымды оқылады.

Со л себепті ғалым апаның естеліктерінен өзі көрген, білген, рухани өмірімізге қатысты маңызды жайттарға қанығамыз.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында директордың орышбасары бола жүріп ғылым жолына түскен, болашақ ғылымның ауыр жүгін көтеретін талантты жігіттерді Мәскеуге оқуға жіберуге, тәлімді ортада шыңдауға атсалысқан. Аса талантты жыршы Көшеней Рүстембеков Оразгүл апаның демеуімен Мәскеуге аспирантураға аттанады. Өкініштісі сол өнер мен ғылымды ұштастырады деген үкілі үмітпен оқуға жіберілген өнерпаз қазаға ұшырап, көптің қабырғасын қайыстырды.

Қазіргі белгілі фольклортанушы, филология ғылымдарының докторы Шәкір Ыбыраев ғалым апаның қамқорлығымен Мәскеуге Горький атындағы Әлем өдебиеті институтына аспирантураға жолдама алып, Х.М.Короглы сынды эпостанудың білікті маманының қол астында машықтану бақытына ие болады.

О.Нұрмағамбетованың жеке архивінде сақталған хаттар ғылыми ортаның, зиялы қауымның тыныс-тіршілігінен сыр шертеді, мөскеулік ғалымдармен жазысқан хаттарында жеке өмір, отбасылық жайлар ғана емес, ұлттық мұраны жариялау, зерттеу, ғылымға бет қойған жастардың тағдыры туралы мәліметтер көрінеді.

"Қобыланды батырды" орыс тілінде даярлау барысында "КСРО халықтары эпосы" сериясының Бас редакторы Арфо Аветисовна Петросян, серияның хатшысы өрі томдарды құрастырушы, редакторлар Адельма Сабировна Мирбаданова, Нелли Викторовна Кидайш-Покровская, фольклор секторының меңгерушісі Виктор Михайлович Гацак, сектор қызметкері Борис Петрович Кирдан т.б. ғалымдармен ынтымақтаса жұмыс істеді, азабы мен қызығы мол осы жұмысқа аталған ғалымдармен жазысқан хаттар куә.

О.Нұрмағамбетова сол кездегі Кеңестер Одағының әр түкпіріндегі алуан ұлт өкілдерінен шыққан әріптес-ғалымдармен: өзбек Жұманияз Кабул-ниязов, қарақалпақ Қабыл Мақсетов, бурят Мыдык Намсараевна, Алексей Ильч Уланов, татар Флора Әхмөтова, сондай-ақ ұйғыр халқының талантты ғалымы Мұрат Хамраевпен пікірлесіп, байланыс жасап тұрған.

Венгриялық қыпшақтанушы Мондоки Қоңыр Иштван (1944-1992) 1977 жылдан бастап Орта Азияны аралауға мүмкіндік алып, соның ішінде Қазақстанға жыл сайын келіп тұруды дағдыға айналдырады. Ол Алматыда Оразгүл апаймен танысып, отбасында болып, дастарханынан дәм татады. Кейін еліне оралған Қоңыр аяулы ғалым апаны ұмытпайды, оған бірнеше мәрте хат жолдап, ыстық ықыласын, алғысын жеткізумен қатар, ғылыми жөне аударма жұмысына қатысты кеңестер сұрайды.

Әбділдә Төжібавтың:

“Оразгүл!

Көлемі де үлкен, көтерген мәселелері де үлкен, ойлы, ақылды хатынды алдым. Мәселені өте дұрыс көтеріп отырсың. Жасыратыны жоқ, өдебиеттің басқа саласы сияқты эпосты зерттеушілерде де жалаң социология кең орын алып келгені хақ қой. Әйтпесе, Қобыландының өзі туралы ана жылы қырқысып жатар ма едік! Демек енді "социализмнен" ат құйрығын кесіп айрылу керек. Қазақтың, қарақалпақтың қарны жалпақтарының құрғақ қасықтарын, таяз, миғұла былшылдарын талқандау керек"... деп шабыттана жазған хат үзіндісінен мәдени мұраны "тап мүддесі" тұрғысынан елеу бел алған тұста көптеген эпостарды мансұқтаған дәуірді еске салады. Елуінші жылдары байшыл-феодал-

дық идеологияның жемісі деген желеумен "Манас", "Қобыланды", "Алпамыс" тәрізді жырлар шеттетілген. Ақын Әбділдә Тәжібаев эпосты идеологиялық қасаң қалыптардан арыла алмай, тәркілеген кезеңнің ықпалынан арылу керек дегенді меңзейді. Социалистік дәуір әлі де салтанат құрып тұрған жетпісінші жылдары Ә.Тәжібаев эпосты ғылым талаптарына сай зерттеп-зерделеуді қуаттап отыр.

Олай болса, Оразгүл апайдың жеке архивінде үнсіз жатқан хаттарды жарыққа шығарудың рухани-ғылыми өміріміз үшін мәні бар.

80-ші жылдардың аяғында Республикада фольклортану саласында жұмыс жасап келген белді-белді мамандар М.Ғабдуллин, Ә.Марғұлан, Н.С.Смирнова, Б.Уақатов дүниеден озған соң осы бағыттағы арнаулы диссертациялық кеңес жабылып қалды. Осындай сын сәтте Мәскеуге қайта-қайта барып, қажырлылықпен докторлық қорғап оралған О.Нұрмағамбетова диссертациялық кеңеске мүше болып, осы саланың қайта бойын тіктеуіне септігін тигізді. Көптеген ғалымдарға ресми оппонент болды, шаршамай-талмай оқып, сараптан өткізуге, Қазақстанда фольклортанудың қайта қанаттануына жәрдемдесті. Менің кандидаттық, докторлық диссертацияма ресми оппонент болып, ақ батасын берді. Ол алдына келген жұмыс қолжазбаларын ұқыптылықпен оқитын, кемшін тұстарын да көрсететін. Ғалым болашағына жауапкершілікпен қарайтын, сабырлы, байсалды қалпынан танбайтын, тілектес пейілді Оразгүл апай ресми сарапшы ретінде жиі таңдалатын.

Сексеннің сегізінде дүниеден өткен Оразгүл апай өмірінің ақырына дейін мұраға, ғылымға деген адалдығынан айныған жоқ.

Шамшәдин Керім
филология ғылымдарының
докторы.

I БӨЛІМ

ОБРАЗ ДЖАМБУЛА В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКИХ АКЫНОВ

Казахский народ издавна высоко ценил акынов, видел в них выразителей своих дум и чаяний. Акышы жили и творили в народе, верно служили ему. Сам народ считал песню акынов ел тілі ("языком народа"), выражением собственных нужд и стремлений. Песня народного акына живет тысячи лет, века ("мың ғасыр"), переходя из уст в уста, из поколения в поколение. Народ бережет песни вместе с их автором-акыном.

*Жыр дейді. Жырдың жыры бар,
Болар ма жырдың бәрі асыл?
Жырламаса ел тілін,
Ондай жырдың несі асыл?
Жыр деп оны кім айтар,
Жасамаса мың ғасыр?
Үлдан ұлға, қыздан қыз,
Қалмаған соң боп нақыл?*

*Говорит-песня, но песня песне рознь
Все песни могут ли быть хороши?
Если не поется она народным языком,
Какая(красота) в песне?
Кто ее назовет песней,
Если она (не) проживет тысячи веков?
От сына к сыну, от дочери к дочери,
Если она (не перейдет) как изречение?*

- пропел Доскей Алимбаев в песне "Маяковскийге" ("Маяковскому", 1940). Ту же мысль развивает и Джамбул в своей "Өмір жыры" ("Песня о жизни", 1937).

*Өшпейді халық жыры, қартаймайды,
Өшеді деп оны ешкім айта алмайды,
Халықтың жүрегiнiң, түкпiрiнен
Төгілген күй - шын жорға, тайпалмайды.*

*Алтындай ел ішінде сақталынған,
Сұлу жыр, судан тұнықшайқалмайды.*

*Не погаснет народный жыр, не постареет,
Никто не скажет, что он угаснет,
Вылившись из глубины народного сердца,
Напев, как настоящий иноходец, не собьется.
Сохранившись в народе, как золото,
Красивый жыр прозрачней воды — не помутнеет.*

Так определяют лиро-эпическую песню-жыр почти все акыны. Песня для них — богатая казна ("бай қазына"), которую акын оставляет народу, меч разящий врага ("жыр деген ол да бір құрал, жауласқан жауға атылар"), боевой клич в час героического подвига ("жыр деген ол да бір уран, майданға топты шақырар). Жыр — это правда, которая говорится народу ("жыр деген елдің шыны").

Высокая оценка песни показывает понимание народом ценности общественного содержания и той красоты форм, которая вырабатывается веками в жыре, в песне — в народной поэзии.

Народ и его певцы-акыны — высоко ценили поэтический талант, обязывали совершенствовать его, чтобы искусством, поэтическим словом учить народ. Поэтому еще в дореволюционные годы в казахской народной поэзии сложился лирический образ акына, соединяющего искусство сказителя с знаниями наставника и с мастерством певца и музыканта. Таков, например, образ Суюнбая-акына в дореволюционной песне Джамбула "Жаныс ақынға" и сходный с ним образ того же Суюнбая, созданный Джамбулом в дореволюционные годы в эпосе о Суранши-батыре. Во вступлении к версии "Суранши-батыра" 1938 года Джамбул вспоминает, как Суюнбай учил его:

*Жамбыл — Жамбыл болғанда
Жыр дауысы қозғанда,
Қырғыз, қазақ еліне
Талай рет жырланған.
Вата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай,
Айтқанда маған ақылды:
— Жырла!- деген батырды,
Есімде мәңгі сол қалған,
Бойда қуатболғанда²*

*Когда Джамбул Джамбулом стал,
Когда звук пест (его) пробудился,
На земле казахов и киргизов
Не раз певал (Джамбул).
Благословил (меня на песню)
Суюнбай, подобен знамени песни (Суюнбай)
Учил (он) меня уму-разуму;
- Пой!-о батыре говорил он.
Это навеки останется в моей памяти,
Пока живет сила в моем теле.*

Этот взгляд на акына-мастера, как на наставника более молодых чем он, акынов распространяется и на крупных передовых поэтов казахского народа, особенно на Абая. Все советские акыны считают своими правдиво раскрытое Абаем значение песни как средства воспитания народа, требование Абая к поэтам и акынам служить народу совпадало с тем, чего в ту пору хотели от мастеров песни сами акыны, хотя они не могли еще выразить это так ясно и четко, как Абай.

Таким образом, еще в дореволюционные годы в казахской поэзии и в устном поэтическом творчестве казахского народа сложился ясный, определенный взгляд на искусство песни. Роль большого поэтического таланта, по мнению акынов, заключается не только в том, что он воздействует на образ мыслей и чувства масс; его произведения не менее важны, как пример мастерства, на которое равняются современники и последователи, развивая поэтическое искусство народа.

Джамбул многое дал акынам — своим современникам и последователям. Известно, что акыны Кенен Азербаетов, Умбетали Карибаев и другие развивались как творцы казахского советского народного искусства слова под непосредственным воздействием Джамбула. Джамбул встречался со многими акынами: Доскеем Алимбаевым, Нурпеисом Байганиным, Жаксыбаем Жантобетовым, Орымбаем Таймановым и другими. Во время этих встреч довольно часто бывало, что акыны совместно творили на тему, заданную кем-нибудь из них, чаще всего самим Джамбулом. Нередко в доме Джамбула, когда собирались акыны, начиналось состязание в импровизации. Вот зарисовка одного из них: "Ударив по певучим струнам домбры, Джамбул мгновенно сложил несколько строк яркой, звучной песни. Не закончив очередного стиха, замолк. Песню подхватил Утеп. Закончив начатую Джамбулом строфу, он сложил несколько про-

должающих тему стихов и, в свою очередь, передал песенную эстафету Оспану. Почти три часа продолжалось изумительное состязание в импровизации — учеба акынов у Джамбула”³.

Всегда, когда к Джамбулу приезжали акыны или он встречался с ними на слетах, съездах, торжествах, Джамбул слушал и оценивал их песни, иногда высказывая свои оценки в импровизационных экспромтах. Например, 13 августа 1944 года Джамбул в беседе с акынами говорил, обращаясь непосредственно к Умбетали Карибаеву: "Скоро мы победим Германию. Будет большой той. На этом тое акыны будут петь. К этому надо хорошо подготовиться: если твое слово не заставит смеяться или плакать, тогда после тебя не останется памяти" ⁴.

Сам Джамбул тоже пел акынам свои новые песни, вспоминал старое, пропетое им когда-то пел он акынам и народные песни.

Все встречи Джамбула с акынами проходило в обстановке дружбы, которая укреплялась общностью их интересов и совместным творческим вдохновением. Понятно, что при таких условиях, встречаясь с Джамбулом, акыны многому у него учились. Кроме того, акыны часто слушали произведения Джамбула по радио, знакомились с ними через книги, газеты. Когда Джамбул стал певцом, известным всему Союзу, его песни широко распространялись через печать и радио, и понятно, что уважение к Джамбулу у акынов усиливалось. Акыны особенно интересовались опубликованными произведениями Джамбула, искали в них созвучные времени темы и образы, учились у Джамбула искусству агитационного поэтического слова.

Акыны смотрели на Джамбула как на своего старшего брата и, воссоздавая его образ, выделяли в нем те черты, которые были им наиболее близкими, как народным певцам.

Нурпеис Байганин в песне "Акын ағам Жамбылға" ("Старшему брату, акыну Джамбулу", 1938) подчеркивает, что талант Джамбула неистощен:

*Ал, Жәке саған кәрілік жоқ,
Өлеңің Сыр-Дариядай тасыр, Жамбыл,
Жақындап жүзге жасың келсе-дағы,
Әлі де жастан артық бәсің, Жамбыл⁵.*

*Вот, Жак, (ты не знаешь) старости!
Твои песни текут, как Сыр-Дарья, Джамбул,
Ты прожил около ста (лет),
А ты все еще сильнее молодого, Джамбул.*

В таланте Джамбула Нурпеис особенно ценит мудрость, знание жизни, опыт. Он называет Джамбула “Зейінді, жырға терең дана, Жамбыл” (“Разумный мастер песни, мудрый Джамбул”). Нурпеис подчеркивает остроту, меткость, доходчивость и красоту слога Джамбула:

*Сөз көркем, түзу, сұлу **жарқын,**
Жамбыл
Бәс жетпес, әрбір сөзің алтын,
Жамбыл.
Парасат **әрбір** түрлі **мәнісімен**
Өлеңнің келтіресін **парқын,**
Жамбыл⁶.*

*Слово (твое) верно, красиво, откровенно,
Джамбул,
Бесценное золото каждое твоё слово,
Джамбул,
(Ясным) **смыслом**
Делаешь ты свои песни прекрасными,
Джамбул.*

В образе Джамбула Нурпеис подчеркивает, что главой акынов, их вожаком и учителем Джамбул стал в советскую эпоху, когда перед Джамбулом открылся широкий простор для вдохновенного творчества, когда Джамбул почувствовал себя свободным и нужным народу художником. Именно поэтому Нурпеис вводит в образ Джамбула такие детали, как:

*Үш орден омырауға **тақтың,**
Жамбыл,
Рахат, **кеңдік,** теңдік таптың
Жамбыл⁷.*

*Украсил свою грудь тремя орденами
Джамбул,
Нашел счастье, простор и равенство (ты),
Джамбул.*

Таким образом, расцвет таланта Джамбула, воспитательная сила его песен и влияние Джамбула на других акынов Нурпеис связывает с ростом самого Джамбула, как гражданина и поэта Советской страны.

Другая песня Нурпеиса, также являющаяся посвящением Джамбулу "Акын шабыты" ("Вдохновение акына"), была создана по случаю юбилея Джамбула в 1938 году. В ней еще больше подчеркивается патриотическое содержание творчества Джамбула.

Нурпеис поет:

*Отан үшін, ел үшін
Ұлы Октябрь жемісін
Сақтаймыз, мәңгі сақталар.
Өмірі жаңа қарт бұлбұл
Зеңбірегі — өлең, жыр
Жау ұясын қақ жарар.*

*Для Родины, для народа
Плоды Великого Октября
Сохраним, вечно они сохраняются.
Новой жизни старый соловей
Орудием (своим) — песней-жыром
Разгромит гнездо врага.*

Перепевая посвящение Джамбула Сулейману Стальскому, Нурпеис заключает:

*Енді бізге қарттық жоқ
Бәйшешектей желектеп
Мәуелейміз өмірмен.
Мәңгілік біз жасаймыз
Қауіп жоқ қартқа өлімнен⁹.*

*Теперь нам нет старости,
Раскрываясь, как цветок,
Принесем плоды жизни (мы).
Мы вечно будем жить
(Нет теперь) нам, старикам, смерти.*

Оптимистическое чувство переполняет песни Нурпеиса. Он приветствует Джамбула от имени миллионов советских людей:

*Ұлан байтақ еліңнен,
Қызғалдақтай жастармен*

*Заманың қатар теңіңнен...
 Оңтүстік пен Сібірден.
 Каспий, Қара теңізден,
 Күншіліктен көрінген...
 Памир, Кавказ, Қрзбек
 Тайталасқан көгіңмен
 Сұлу Баян, Көкшетау
 Сайраған бұлбұл серіңнен
 Шота, Байрон, Пушкиннен,
 Некрасов, Гогольден
 Құттықтау саған арналды
 Достықпенен, сенімнен¹⁰.*

*От массы трудового народа,
 От молодежи, подобной тюльпану,
 От ровесников по эпохе...
 От юга, от Сибири,
 От Каспия и Черного моря,
 Виднеющихся за день пути до них,
 От Памира, Кавказа, Казбека,
 Возвысившегося в небо,
 От красавцев Баян, Кокчетау,
 Отпевшего, как соловей, сери
 От (имени) Шота, Байрона,
 Пушкина, Некрасова, Гоголя,
 Приветствие тебе (передаю)
 (С чувством) дружбы и верности.*

Создавая образ Джамбула, находящегося в полном расцвете таланта, Нурпеис отбирает для зарисовки его разнообразные средства народно-поэтической традиции, которые, с одной стороны, характеризуют незаурядное импровизаторское дарование Джамбула: сравнения Джамбула со скакуном (“тұлпар”), хватким беркутом (“алғыр қыран”), ловчим соколом (“сұңқар”), уподобление песни Джамбула текущим водам Сыр-Дарьи, океану (“бұлақтай”, “мұхиттай”), с другой - показывают отношение Нурпеиса к Джамбулу: помимо образа “аға” (“старший брат”), он сравнивает Джамбула с высокой горой, с крепчайшей сталью (“қайыспас қайсар болат, ерсің Жамбыл”), с курганом (“алдымда қорғанымсың, пана, Жамбыл”) и др.

В песне Нурпеиса, посвященной Джамбулу, как в песнях других акынов, рядом с образом Джамбула дается образ самого автора песни.

Нурпеис в "Ақын шабыты" рисует себя вдохновенным, радостным, полным тех же чувств и мыслей, какие он заметил и показал в Джамбуле. Нурпеис так же, как и Джамбул, совершенствует свое мастерство, чтобы ответить в полной мере на все возрастающие требования народа.

*Байтах: жұрт кезек бергенде,
Қанеки, сөйле дегенде,
Сөйлейтін күнім ендеше.
Адаммен өмір баптанар,
Өмірім сайрап, шаттанар.
Сексен жыл сактап Нұрпейіс
Алтын ойды ақтарар,
Жыр асылы басталар.
Ортаңа, халық, орамал
Өлеңменен тасталар¹¹.*

*Когда масса предоставила слово,
Сказав: "Ну-ка говори", —
Наступил мой день говорить.
Жизнь украшается человеком,
Моя жизнь — веселая радость.
береженные (мною) за восемьдесят лет.
(Я выскажу) золотые мысли,
(Начнутся) лучшие песни.
Тебе, мой народ,
Брошу платок песни (поздравляю тебя).*

Внутреннее единство лирических образов Нурпеиса и Джамбула приводит к тому, что к разработке их привлекаются одни и те же художественные средства. Нурпеис уподобляет себя коню — тулпару, который хочет пуститься рысью. В этом образе иносказательно выражается намерение Нурпеиса выступить со своей импровизацией на празднике по случаю юбилея Джамбула. Общие сравнения и тропы — уподобление песни оружию, быстротекущей воде, скачке коня, полету сокола — передают в образе Нурпеиса те же качества импровизатора, что и в образе Джамбула. Такое сходство художественных образов вызвано сходством содержания, тематики.

Подобно Нурпеису Байганину создали поэтический образ Джамбула и другие известные казахские акыны: Доскей Алимбаев, Толеу Кобдыков, Умбетали Карибаев, Каип Айнабеков, Куат Терибаев.

Акыны особенно ценят то, что жизнь Джамбула в дореволюционное время и его жизнь в советское время так схожи с жизнью многих из них. Песни Джамбула они ощущают как свои, находят в них свои переживания, свои радости. Так, Доскей Алимбаев в песне "Сенде туып, сенде өстім" ("У тебя родился и вырос у тебя") говорит:

*Ғасыр бойы **камалған**
Крпастан **шыққан** бүлбүлдай.
Асқар тауы **өлеңнің**
Туды атасы **Жамбылдай**.
Әрбір сөзі байларға
Болып өткен жасындай¹².*

*Веками скованный,
Подобно вышедшему из темницы соловью.
Горой высочайшей родился
Отец песни — Джамбул.
Каждое слово (его)
Было грозой для баев.*

Подобно Джамбулу, Нурпеис, Кенен, Орынбай в прошлом не склоняли головы перед баями, выступали против них.

В своем посвящении Джамбулу Куат Терибаев, подобно Доскею и Нурпеису, поет об обличительной силе дооктябрьских песен Джамбула.

***Туғаннан** еңбекшінің жырын айтты...
Долдансаң жолбарыстай пілді **соққан**.
Ақынның алыбы едің **алаптағы**,
Дәл тиген **жауға** сөзі, **атқан октай**.
Жуанды жудырыхтап жырыңменен
Әр жерден бетке **соғып** салдың тохтама¹³.*

*Всю жизнь (ты) пел песню трудящихся...
Когда ты гневался, походил на тигра, ранившего слона.
Был (ты) великаном (среди всех) акынов.
Слово (твое) метко, как пуля, сразало врага.
Пузатых баев бил (ты) своими песнями,
Всегда говоря (им правду) в глаза,
Останавливал ты их (бесчинства).*

Народность песен Джамбула и песен других акынов еще больше сближает их.

*Таршылық, кеңшіліктің бәрін көріп,
Айырып өр дәуірдің білдің парқын.
Жүз жасап жақсылыққа жаршы болған,
Сүйеді шын жүрекпен сізді халқың¹⁴.*

*Ты видел тесноту и простор жизни,
Узнал цену каждой эпохи.
Жившего сто лет и являвшегося
глашатаем всего хорошего,
Тебя искренно, сердцем любит народ.*

Так поет Каип Айнабеков от имени многих акынов — своих современников, развивая тему акына и народа, акына — свидетеля века.

В песне "Алып-ақын" ("Акын-великан", 1938), специально посвященной Джамбулу, Куат Терибаев создает поэтический образ Джамбула, применяя самые красочные изобразительные средства своей поэтики. У Куата песня Джамбула - "кең арна", т.е. неиссякаемое широкое русло; язык акына смел и остр; слово его стойко, не плавится и в огне: "Алмас-тай өткір тілің айбатты еді. Майрылып қайтқан емес қызған шоқтан".

Акыны ценят талант Джамбула и за то, что находят в его песне драгоценную казну слов: "Жәкеңнен асыл қазына кен табылған"; они считают, что всемирная известность Джамбула объясняется силой его песен.

*Жер жүзін тәтті жырың таңдандырған
Өр халық үніңді естіп жырыңды ұққан¹⁵.*

*Песня (твоя) изумила весь мир,
Каждый народ слышал твой голос,
понимал твои песни.*

Всем строем примененных при создании образа Джамбула изобразительных средств, лиричных, красочных и в то же время правдиво передающих значение Джамбула, акыны выражают свое понимание творчества Джамбула. Так, у Куата Терибаева в посвящении Джамбулу говорится: "Сүлу сөз, көркем тілдің арнасы едің" ("Ты был руслом красивого слова, художественного языка"), "Бұлбұл ең айтатұғын өсем үн-

мен" ("Ты был соловьем, поющим звонким голосом"), "Елімнің ерке-леткен ардагері ең" ("Ты был взлелеянным страной, ее любимцем")

Образ Джамбула сыграл важную роль в художественном развитии акынов. Создавая его, акыны суммировали свои взгляды и мысли о том, каким должен быть певец народа. Создавая образ Джамбула, как образ передового певца, как пример, которому они следуют, акыны показали в Джамбуле его неослабевающий интерес к новой социалистической действительности, преданность Родине, партии, глубокую народность его песен, их громадное воспитательное значение.

Акыны показали, что талант Джамбула достиг своего полного расцвета только в советскую эпоху. Тогда его песня наполнилась красотой, усовершенствовалась форма, и красавица-песня стала достижением мирового искусства, люди многих народов нашли в ней поддержку в своей борьбе.

В то же время, творя свои песни в дни юбилейных торжеств по случаю девяностолетия Джамбула, а также поздравляя его с награждением орденом, акышы сложили их в духе "мақтау" - жанра хвалебной песни. Отсюда обилие возвышающих Джамбула гипербол. Он великан ("алып"), высочайшая гора ("асқар тау"). Его уподобляют тигру ("жолбарыстай"), а его песни - океану ("мұхиттай"). Жанр "мақтау" сложился в казахской поэтической традиции как жанр, прославляющий и идеализирующий определенную личность, рисуящий его с положительной стороны. Односторонний характер изображения человека, идеализация его, отличающая "мақтау", ограничили изображение мастерства Джамбула акынами одними положительными качествами его, воспетыми в панегирических тонах. Как бы ни был велик талант Джамбула, и у него были свои слабые стороны, которые акышы не показали в изображении Джамбула.

И все же, создание образа Джамбула для акынов стало своеобразной школой, в которой они учились творчески пересматривать богатства традиции, находить новые художественные средства для показа советской действительности. Таковы художественные детали типа: "үш орден омырауға тақтың, Жамбыл" ("Три ордена на груди Джамбула") или "Бөйшешектей желектеп мәуелейміз өмірмен, мәңгілік біз жасаймыз", т.е. сравнение с цветами, из которых прорастают плоды.

В книгах акыны показывают Джамбула и себя, вечно живущими в памяти народа. Хотя образ Джамбула в основном создан традиционными изобразительными средствами и среди тропов, характеризующих Джамбула и акынов, имеются архаические формы, этот образ не архаичен; большинство языковых форм пересмотрено, обновлено новым

контекстом. При этом акыны берут у Джамбула эпитеты, метафоры, сравнения, характеристики, которые он использует, рисуя творческую личность наших художников слова, их идейный и художественный рост в советское время. В этом легко убедиться, сопоставив имеющиеся в песнях Джамбула образы советских поэтов и писателей с тем, что акыны поют о Джамбуле.

У Джамбула акыны учились прежде всего, раскрывать связь мастера поэзии с его эпохой. Связь с народом давно оттенялась передовыми казахскими акынами и считалась признаком высокой художественной ценности творчества, но показ того, как связан поэт со своей эпохой — новая черта в образах мастеров слова, которая характерна для ранних посвящений Джамбула Тычине, Лахути, Сулейману Стальскому, Горькому. "Біз жырлаймыз, мақтанамыз Советстан" ("Мы воспоем, прославим Советстан"- поет Джамбул, обращаясь к Стальскому. Связь поэта и писателя со своим временем, служение передовым идеям своего времени выделяет Джамбул в Горьком, Пушкине, Шевченко.

Второй чертой, характерной для созданных Джамбулом образов поэтов и писателей, является признание их таланта всем советским народом, большое общественное значение их творчества в советскую эпоху, важной роли его в развитии социалистической культуры. Джамбул неоднократно подчеркивает, что созданное передовыми художниками слово — бессмертно, а потому вечно будут жить в памяти благодарных потомков и сами художники. Обращаясь к Сулейману Стальскому, Джамбул поэт:

*...Бауырым бізге өлім жоқ,
Бізден өлім арылған¹⁶.*

*...Мой родной, нам нет смерти,
Мы избавились от смерти.*

Обращаясь к Пушкину, акын говорит о бессмертии художественного наследия великого поэта:

*Куанып көзі жайнап, мейірі қанып,
Башқұрт, түркмен, белорус, қазақ танып.
Оқиды жазғаныңды, шаттанады,
Сөзіңнің бір де бірі өлмеуі анық¹⁷.*

*Радость блестит в глазах, жажда утолена,
Башкир, туркмен, белорус, казах, узнали тебя.*

*Читают тобой написанное, радуются,
Верно, что ни одно из твоих слов не могло умереть.*

Следуя за Джамбулом по пути показа общественного значения поэтического, художественного слова, поэтического мастерства, Нурпеис Байганин подчеркивает в образе Джамбула те черты, которые ярко характеризуют его, как певца Советской страны:

*... **Оқ** аткан өлеңменен дүшпан **жауға**,
Сен берен, батыл жүрек, батыр, **Жамбыл**...
Жырыңа әрбір ұлт та іңкәр, **Жамбыл**
Өлеңнің келтіресің **нарқын**, **Жамбыл**¹⁸.*

*... Пустивший пули песен **по** злему врагу,
Ты — лучшая сталь, со смелым сердцем, батыр **Джамбул**.
Каждая нация любит твои песни, **Джамбул**
Делаешь ты песню прекрасной, **Джамбул**...*

Заключение Нурпеиса о таланте Джамбула то же, что и заключение Джамбула о Сулеймане, Пушкине, Шевченко, Горьком:

*Ал, **Жәке**, саган тіпте **кәрілік** жоқ
Өлеңің Сырдариядай тасыр, **Жамбыл**¹⁹.*

*Вот, **Жаке**, тебе вовсе нет старости.
Твои песни потекут, как Сырдарья, **Джамбул***

Наряду с этой несомненной связью между образами писателей и поэтов, созданными Джамбулом, с образом самого Джамбула, нарисованным другими акынами, - все эти образы сближают употребление общих, новых и обновленных акынами традиционных тропов: счастья, возрожденной молодости, радости, взлета и полета песни, песни - потока и т.д.

*Рахат, кеңдік, теңдік таптың **Жамбыл**²⁰.*

*Радость, простор, равноправие нашел ты, **Джамбул**,*

- обращается Нурпеис Байганин к Джамбулу:

***Халықпен** күткен бакытты
Көрдім мен міне көзіммен²¹.*

*Ожидаемое вместе с народом счастье
Вот увидел я своими глазами.*

— обращается сам Джамбул к Шевченко.

Эти образы едины по чувству, переживаемому народными певцами, когда они поют о советской эпохе.

Ал, Жәке, қартаймайсың, жассың, Жамбыл²².

Жәке не постарел, ты молод, Джамбул,

— поет Нурпеис, и его оценка совпадает с самооценкой Джамбула:

Жасарған мен Жамбылмын елмен бірге²³.

Я, Джамбул, помолодевший вместе с народом.

В созданном акынами образе Джамбула обобщены народные представления и взгляды на то, каким должен быть подлинный мастер народного поэтического слова. Создавая образ своего учителя, акыны следовали Джамбулу, его приемами изображения поэтов, певцов и поэзии. При этом они опирались на формы, которые составили своего рода традиционный круг художественных средств, служащих массе акынов для изображения поэтов и поэтического творчества. Это — традиционные средства, являющиеся общим достоянием мастеров казахской народной поэзии. Часть их возникла в дооктябрьские годы, часть создана в наши дни.

Джамбул также вложил свою долю в разработку этих форм, которые его друзья и ученики-акыны изменяют и совершенствуют, воссоздавая облик самого девяностолетнего отца акынов.

ХАЛЫҚ ЖЫРАУЫ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНДА

Халық ауыз өдебиетінің нұсқалары туралы сөз еткенде ең алдымен ұрпақтан ұрпаққа жетіп, ауыздан ауызға ауысып сақталып, айтылып келе жатқан тамаша эпостық жырларымыз, ғажап ертегілеріміз, нәзік өлең-өндеріміз бар дейміз. Ол жырларға, ертегілерге, өлендерге талдау да береміз. Ал осы бай қазынаны ұзақ жылдар бойы мүлтіксіз ұрпақ-